

**СКАРБНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Збірник наукових праць

Випуск 11

Чернігів
2009

ЯСНОВСЬКА Л.

Дмитро Якович Самоквасов та XIV Археологічний з’їзд

Яскравою сторінкою в житті та діяльності наукової громадськості Чернігова став період підготовки і проведення XIV Всеросійського археологічного з’їзду. Напередодні наукового форуму в Катеринославі (1905) вже планувалося організувати наступний у Чернігові. Тому гласний П.М. Добровольський звернувся до Чернігівської міської думи з проханням підтвердити згоду про проведення з’їзду в місті. Але чернігівські делегати виїхали до Катеринослава без офіційної відповіді міської думи, оскільки скликати збори до 21 серпня через відсутність голови управи та його заступника було неможливо. Враховуючи те, що губернська управа дала позитивну відповідь, на ім’я графині була надіслана телеграма: “Признавая очень желательным устройство следующего съезда в г. Чернигове Управа о сем докладывает Думе 24-го августа”. І хоча збори відбулися лише у вересні¹, це дозволило голові чернігівської делегації на XIII, Катеринославському, з’їзді П.М. Добровольському разом з А.П. Шелухіним гаряче підтримати проведення чергового форуму науковців у стольному граді літописних сіверян².

Серед тих, хто ініціював і доклав чималих зусиль для проведення з’їзду в Чернігові був відомий археолог, історик права, директор Московського архіву міністерства юстиції Дмитро Якович Самоквасов (1843–1911). Він народився поблизу с. Стахорщина Новгород-Сіверського повіту, закінчив Новгород-Сіверську гімназію, Московський університет. Юрист за фахом, Д.Я. Самоквасов захопився археологією. Саме він поклав початок систематичним археологічним розкопкам на Чернігово-Сіверщині.

Організація нового з’їзду відбувалася в умовах першої російської революції. У розпал грудневого збройного повстання, коли війська та поліція штурмували на Прісні барикади терористів-бойовиків, голова Московського археологічного товариства графиня П.С. Уварова писала Д.Я. Самоквасову, що в такий неспокійний час “приходиться пока не собирать Предварительного комитета по Черниговскому съезду. От министра получено разрешение собраться, когда найдём то более удобным”³. Загалом, процес наукового розвитку, що розгорнувся в перші роки ХХ ст., було призупинено, паралізовано⁴.

Перше засідання Московського підготовчого комітету з проведення XIV Археологічного з’їзду відбулося 6 лютого 1906 р. На ньому питання про місце проведення знову постало на порядок денний: обговорювався лист М.П. Кондакова та А.І. Соболевського до П.С. Уварової, в якому зазначалось, що “Чернигов, находящийся в том же районе, подобно Харькову и Екатеринославу [тобто в Україні – Л.Я.], не представляет никакого интереса в археологическом отношении, мы позволяем себе покорнейше просить... обратитъ внимание... на необходимость созвать новый съезд в городе, более богатом в археологическом отношении и представляющем значительный интерес для ученых” і пропонувалися Самарканд або Севастополь⁵. У листі-відповіді графиня не погодилась з їхніми висновками, а під час обговорення її думку підтримали більшість (крім С.К. Богоявленського та І.А. Лінниченка) членів Підготовчого комітету. Відкритим голосуванням (58 проти 5) залишили рішення ради XIII Археологічного з’їзду без змін⁶. Ця конфліктна ситуація надалі відбивалася на результатах діяльності підготовчих комітетів.

До складу Московського підготовчого комітету входили найвідоміші вчені того часу – Д.М. Анучин, М.В. Довнар-Запольський, В.О. Ключевський, Ю.О. Кулаковський, І.А. Лінниченко, В.Г. Ляскоронський, Д.Я. Самоквасов, Є.К. Редін, Е.Р. фон-Штерн. На

жаль, злагодженої роботі заважали традиційні суперечки Московського та Петербурзького наукових центрів. Хоча слід зазначити, що на XIV Археологічному з'їзді вперше за останні 10 років археологи двох столиць працювали разом.

XIV Археологічний з'їзд планувався на батьківщині Д.Я. Самоквасова, тож вчений віддавав усі сили ретельній його підготовці. За дорученням Московського підготовчого комітету він склав “План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда”⁷.

Планом передбачалося оприлюднити зображення золотих і срібних речей з Чернігівських (1883, 1889) та Львівського (1879) скарбів, що зберігалися у фондах Імператорської археологічної комісії, срібних зливків-гривень, знайдених біля с. Горбове Новгород-Сіверського повіту, а також продовжити збирання відомостей про речові скарби та інші старожитності Чернігівської губернії, які зберігаються в Імператорській археологічній комісії, Московському історичному музеї, музеях університету св. Володимира, Київської духовної семінарії та Харківського університету⁸. Не все вдалося виконати із запланованого. Лише остання пропозиція метра була втілена в життя, та й то неповно, виданням у Працях Московського підготовчого комітету, в розділі “Материалы по археологии Черниговской губ.”, зведеної інформації про всі проведені розкопки і випадкові знахідки старожитностей Чернігівської та Полтавської губерній з 1860 по 1905 рр.⁹

Підготовка “рідного” з'їзду повернула професора до польової археології. З 1892 р. він не виїжджав на розкопки – в міністерстві юстиції не надавалися такі тривалі відпустки, як в університеті. Улітку 1906 р. він повернувся до археологічної практики, але, на жаль, не встиг провести розкопки на своїй батьківщині. Протягом 1907 р. Д.Я. Самоквасов хворів і розроблена ним програма з організації кількох експедицій молодших колег та учнів виконувалася без нього.

Для визначення північної межі поширення курганів роменського, або аксютинського типу Д.Я. Самоквасов виділив 1000 рублів. На кошти вченого та Імператорського російського археологічного товариства (100 руб.)¹⁰ земський вчитель Мглинського повіту, член Чернігівської губернської вченої архівної комісії С.А. Гатцук за дорученням Імператорської археологічної комісії в 1907 р. провів розкопки маловідомих курганів у Новгород-Сіверському Поліссі. О.А. Спіцин, аналізуючи звіт археолога-аматора, що зберігається у рукописному відділі наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук у Санкт-Петербурзі, зауважив, що проведені роботи були незначними “вследствии неблагоприятной погоды и тревожного настроения в местном населении”. На жаль, результати робіт С.А. Гатцука не були оголошені на з'їзді й лише пізніше з'явилися в публікації О.А. Спіцина¹¹.

Намічав Д.Я. Самоквасов і дослідження курганного могильника в Ніжинському повіті біля с. Козари, курганів біля Чернігова, незабудованої частини чернігівського городища, городищ та курганів біля с. Гушин та с. Козел (нині – Михайло-Коцюбинське)¹². На превеликий жаль, заплановані роботи не були здійснені. Загалом, під час підготовчих робіт археологічні розкопки пам'яток IX–XIII ст. на території сучасної Чернігівщини членами Московського археологічного товариства не проводились.

Д.Я. Самоквасов активно допомагав землякам у підготовчий період. Так, у 1906 р. він брав участь у засіданнях Чернігівської архівної комісії, на яких обговорювалися питання вивчення пам'яток IX–XIII ст., і визначив конкретно, де потрібно планувати проведення систематичних археологічних робіт: по р. Стрижень від Ялівщини до Звеничева; дослідження городищ по Дніпру; по р. Свишня до Редьківки; територію басейна р. Остер, Сосницького та Новгород-Сіверського повітів¹³. Крім того, Д.Я. Самоквасов оглянув кургани

на Болдиній горі та на лівому березі р. Стрижень, де побачив сліди невмілих розкопок: кургани були спотворені ямами, у відвалах знаходили залишки кострищ¹⁴. Звіт про ці роботи, які ймовірно за все проводили місцеві аматори, не було представлено жодному органу, що опікувався археологічними дослідженнями. Тому Московське археологічне товариство передбачало, що розвідки від гирла Десни по Дніпру до Любеча будуть проведені не місцевими силами, а В.В. Хвойкою, якому нададуть для цього 300 руб.¹⁵ Одразу відзначимо, що ці роботи не відбулися через хворобу Д.Я. Самоквасова.

У червні 1907 р. Дмитро Якович перебував у Чернігові і знайомився з роботою Чернігівського відділення підготовчого комітету. Про свої враження він писав П.С. Уваровій: “...черниговцы много обещали, а до сих пор ничего не сделали для XIV съезда, да и не могут ничего сделать, потому что в Чернигове нет подходящих работников, даже исполнительных”¹⁶.

Протилежної думки був професор М.І. Петров, який восени того ж року відвідав Чернігів. Оглянуті музеї та матеріали, зібрані під час експедицій по Чернігівській губернії, викликали у нього здивування існуванням “здесь того богатства старины”. М.І. Петров визнав, що “рабочие руки в Чернигове есть”¹⁷, позитивно відгукнувся про роботу В.Г. Дроздова та П.М. Добровольського, активних членів Чернігівського відділення підготовчого комітету¹⁸.

Найголовнішим завданням Чернігівського відділення підготовчого комітету було створення виставки при з’їзді. За усталеною традицією вона повинна була дати уявлення про місцеві старожитності, можливість вивчення матеріалів з різних регіонів та ілюструвати запропоновані реферати¹⁹. Для цього комітет розробив програму збиральницьких експедицій та звернувся до громадськості з проханням надсилати на виставку пам’ятки старовини. На жаль, експонати збирались повільно, а на експедиції не вистачило коштів²⁰.

Доречно згадати, що каталог виставки був виданий напередодні з’їзду коштом Д.Я. Самоквасова²¹. Його публікація ускладнювалась тим, що окремі особи (як висловились П.С. Уварова, “по природной нашей русской беспечности”) надіслали колекції в останній тиждень, а дехто навіть у день відкриття виставки. Описи цих матеріалів довелося друкувати на додаткових сторінках вже під час роботи з’їзду²².

Найголовнішою подією у підготовці до з’їзду стала обробка та видання щоденників розкопок Д.Я. Самоквасова, проведених протягом 1871–1891 рр. Московський підготовчий комітет виділив для цього 1200 рублів. Професор особисто стежив за друком, робив коректуру, додатково доплачував за виконані роботи, постійно повідомляв про хід робіт голову комітету П.С. Уварову: “Набирается 17-й лист моих “Дневников”, надеюсь кончить к 1-му августа. Прилагаю 7 начисто отбитых листов. Воронов представил дополнительный счет на 60 руб., который я тотчас заплатил”²³. До липня 1908 р. великий за обсягом том “Могилы русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей профессора Д.Я. Самоквасова” був готовий. На обкладинці розмістили малюнки Чорної могили – розріз розкопу та речовий комплекс з кострища пам’ятки. Як додаток до книги планувалося видати атлас з малюнками, але зробити його до з’їзду не встигли. Натомість Д.Я. Самоквасову вдалося надрукувати і роздати делегатам історико-археологічне дослідження “Северянская земля и северяне по городищам и могилам”.

А Чернігівський з’їзд ледь не зірвався – по Україні ширилися селянські хвилювання. Навіть в археологічних експедиціях страйкували грабарі, які вимагали збільшення поденної платні. Однак улаштувачам з’їзду вдалося перебороти всі труднощі. Д.Я. Самоквасов писав П.С. Уваровій: “Губернатор сообщил мне, что южные уезды совершенно спокойны, и обещал со своей стороны содействие целям съезда по мере возможности”²⁴. Д.Я. Самоквасову на тому з’їзді була уготована царствена роль. У Чернігові

він, за прикладом минулих форумів, керував відділенням первісних старожитностей.

5 серпня 1908 р. на урочистому засіданні з'їзду, присвяченому 1000-літтю міста, Д.Я. Самоквасов виголосив промову “Про самобутнє зародження на південно-заході Росії російської державності”.

Якщо не вдалося провести археологічні та архітектурні дослідження в підготовчий період, то зусиллями П.М. Добровольського та щирим бажанням Д.Я. Самоквасова (він писав графині П.С. Уваровій: “... я постараюсь его [третьій великий курган у Троїцькій групі – Л.Я.] раскопать во время съезда”²⁵) відбулися показові археологічні розкопки на Болдиній горі, старому кладовищі в Берізках та огляд фрескового живопису в Успенському соборі²⁶.

Спеціально для демонстрації методики розкопок на території могильника на Болдиній горі були досліджені 12 насипів за обрядом інгумації, серед яких: 2 великі кургани поряд з уже вивченими Гульбищем та Безіменним та 10 малих. Знахідки, особливо з малих, не пограбованих скарбощукачами курганів, виявилися цікаві і доповнювали результати 1870-х рр. Серед них виділялися: “серебряные кольца, из которых одно редчайшей формы; перламутровая привеска, доселе не встречавшаяся”; золота монета – денарій англійського короля Етельреда II, карбований на рубежі X–XI ст.; орнаментований фрагмент реберної кістки барана, на якій Д.Я. Самоквасов доглянув нібито “те именно черты и резы, коими славяне, по свидетельству черноризца Храбра, читали и писали” до прийняття кириличного алфавіту. Курган № 12 не був у 1908 р. досліджений до кінця. Вже у 1965 р. Чернігівський загін Придніпровської експедиції Інституту археології Академії наук СРСР під керівництвом С.С. Ширинського з'ясував, що курган пограбували ще в давнину і що, можливо, в ямі був похований дружинник з конем та жінкою²⁷.

На кургані Гульбище у північній частині насипу було зроблено розріз до материка, щоб учасники з'їзду могли побачити обпалену підшву кострища і залишки попелу, вугілля та перепалених кісток²⁸.

Під час роботи з'їзду Д.Я. Самоквасовим вперше проведені археологічні дослідження могильника на старому кладовищі в урочищі Берізки, розташованому на північній околиці Чернігова, на лівому березі р. Стрижень. Могильник на той час налічував понад 50 курганів різного розміру. З північно-західного боку до старого кладовища примикало піщане підвищення з красномовною назвою “Курганьє”, де збереглися “следы многих курганов без дерновой обкладки, засыпанных песком и частью поросших лозою”²⁹. Вчений розкопав 7 курганів: 4 на кладовищі – два великі і два малі і 3 в урочищі Курганне – один великий та два малі. В останніх двох виявлені поховання у ґрунтових могилах – кістки небіжчиків лежали на спині головою на захід, зафіксовані залишки труни. В одному похованні знайдені залізний ніж, кресало, залізний предмет, який, на думку Д.І. Бліфельда, можна вважати сулицею³⁰. У другому – лише сліди залізного окису³¹. В інших 5 курганах виявлені трупоспалення на місці. Кострища дуже погано збереглися. Заслуговує на увагу лише один із курганів (№ 2), в якому досліднику вдалося зафіксувати парне трупоспалення з конем і простежити деякі характерні деталі поховального обряду. На кострищі кургану № 2 П.С. Уварова серед попелу та перегорілого хмизу помітила рештки схрещених деревищ товщиною до 7 см, які збереглися в “угловых частях кострища, в расстоянии около пяти аршин (3,5 м – Л.Я.) друг от друга. Следовательно костёр, сложенный из тонких дров и хвороста, занимал место около пяти аршин в квадрате”³². Згодом, проаналізувавши цю інформацію, Б.О. Рибаків дійшов висновку, що поховальне кострище своїми розмірами та формою було дуже близьке до зрубних гробниць³³. Ретельне розбирання кострища дозволило Д.Я. Самоквасову зафіксувати незначні рештки шкіряної

сумки, представлені різними видами бронзових бляшок³⁴.

На думку Д.Я. Самоквасова, продовженням цієї групи курганів могли бути 20 насипів, розташованих на захід від урочища Курганне по обидва боки дороги на Халявин у вигляді ледь помітних “возвышений на пахоте”³⁵. Частина курганів могильника, в тому числі два великі на старому кладовищі і всі по Халявинській дорозі до 1908 р. були вже розкопані. Д.Я. Самоквасов, оглянувши їх, визнав, що дослідники не володіли методикою розкопок курганних насипів³⁶.

*Д.Я. Самоквасов на розкопках в урочищі Берізки.
Фото з особистого архіву Т.Г. Новик*

Під час проведення показових розкопок навколо Д.Я. Самоквасова групувалися не тільки маститі археологи, а й ті, хто тільки ледь був знайомий з цією наукою – “учащиеся, юноши, девушки, жадно слушавшие объяснения профессора”. Є.О. Корноухов зазначав, що вже на археологічному з’їзді сформувався гурток “самоквасовцев”³⁷. Вірогідно, серед них були майбутні відомі археологи, дослідники Чернігівщини – В.А. Шугаєвський, П.І. Смолічев, С.Г. Баран-Бутович.

Виступаючи у грудні 1908 р. на засіданні відділу слов’янської і російської археології Імператорського російського археологічного товариства з доповіддю про результати останніх досліджень, Д.Я. Самоквасов висловив думку про необхідність об’єднання здобутих матеріалів в “особом археологическом музее Северянской земли, который предполагается устроить в Киеве”³⁸. Хоча, за спогадами Є.О. Корноухова та А.В. Верзилова³⁹, такий музей планувався в Чернігові. В будь-якому випадку це означало б повернення всіх речей, знайдених у курганних некрополях Північного Лівобережжя на батьківщину, але і до сьогоднішнього дня колекції розпорошені. Більшість знахідок перебуває в експозиції та фондах Державного історичного музею в Москві та петербурзького Ермітажу⁴⁰, незначна кількість – в музеях Києва і Чернігова⁴¹.

Під час роботи з’їзду П.С. Уварова отримала повідомлення від викладача Чернігівської чоловічої гімназії О. Бурова про знайдений у липні 1908 р. біля с. Низківка скарб срібних прикрас: “...серебряное ожерелье, кольца, серьги и браслеты найдены в зарытом в земле сосуде около месяца тому назад”⁴². Відправник листа сповістив і адресу Євгена Локтева, який міг детально розповісти про скарб та показати знайдені речі. Ще в дні роботи з’їзду

скарб був викуплений, а згодом описаний та опублікований Д.Я. Самоквасовим⁴³. Нині він експонується в Державному історичному музеї в Москві⁴⁴.

Д.Я. Самоквасов разом з Ф.Ф. Горностаєвим повинен був очолити також архітектурно-археологічні дослідження чернігівських пам'яток домонгольського періоду, які, на жаль, провести не вдалося.

Потрібно згадати, що на XIV Археологічному з'їзді Московське археологічне товариство порушило питання розробки інструкції для проведення розкопок не лише курганів, а всіх типів пам'яток. Для цього була сформована комісія, до складу якої увійшли: Е.Р. фон-Штерн, А.В. Селіванов і Д.Я. Самоквасов. Після закінчення з'їзду роботу продовжив О.А. Спіцин⁴⁵.

Найвищою оцінкою Чернігівського археологічного з'їзду та напрямку, який він отримав завдяки діяльності Самоквасова, можна вважати слова М.П. Кондакова, адресовані П.С. Уваровій по закінченні форуму: "...настоящий черниговский съезд уже использует новейшие материалы Киевской Руси, хотя, к сожалению, не носится специально киевской археологией"⁴⁶. На думку Г.І. Вздорнова, якби не Московське археологічне товариство та започатковані за його ініціативи археологічні з'їзди, ми сьогодні "не досчитались бы множества памятников, которые вошли затем в историю отечественной и мировой культуры"⁴⁷. Це стосується і старожитностей Чернігівщини IX–XIII ст., які отримали життя в науці, завдячуючи діяльності Дмитра Яковича Самоквасова.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк. 321.

² ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк. 321; Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. 1.

³ Відділ письмових джерел Державного історичного музею Російської Федерації (далі – ВПД ДІМ). – Ф. 104 – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 109.

⁴ Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1971 гг. – СПб., 1992. – С. 355.

⁵ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 75.

⁶ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 76; Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 7–9 февраля 1906 г. – М., 1906. – С. 17–18.

⁷ Труды Московского предварительного комитета по устройству Четырнадцатого археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 3–21.

⁸ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 52–56.

⁹ Д.Я. Самоквасов, П.С. Уварова. Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860–1905 гг. и Черниговского статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П.С. Уваровой – О находках денежных кладов и других древностей //Труды Московского предварительного комитета ... – Вып. 1. – С. 41–69.

¹⁰ Рукописный відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (далі – РВ НА ПМК РАН) – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 6–63в.

¹¹ А.С. Отчёт о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А. Гатцуком //Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1909. – Вып. 29. – С. 164.

¹² Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове... – С. 39–40.

¹³ Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908. – Чернигов, 1909. – Вып. 7. – Приложения. – С. 55.

¹⁴ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. III.

¹⁵ РВ НА ПМК РАН – Ф. 4. – Спр. 53. – Арк. 37.

¹⁶ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 154.

¹⁷ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 184, 245.

¹⁸ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 201; Коваленко О., Ясновська Л. Нові матеріали з історії чернігівських музеїв //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 104.

¹⁹ Труды X Археологического съезда в Риге 1896 года. – М., 1900. – Т. III. – Протоколы. – С. 30.

²⁰ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. V–VI.

²¹ Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – Протоколы. – С. 133.

²² Там само. – С. 132–133.

²³ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 297.

²⁴ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 568. – Арк. 101зв.

²⁵ ВПД ДІМ – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 297.

²⁶ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. 5; Рудаков В.Е. Четырнадцатый археологический

съезд и тысячелетие города Чернигова. – СПб., 1908. – С. 37.

²⁷ Ширинский С.С. Отчёт о раскопках Черниговского отряда Приднепровской экспедиции в 1965 г. //Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965/31. – С. 1–3.

²⁸ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. 23.

²⁹ Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – С. 1.

³⁰ Бліфельд Д.І. Древньоруський могильник в Чернігові //Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 135.

³¹ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. 5.

³² Там само. – С. 8–9.

³³ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова //Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11:

Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – Т. 1. – С. 23.

³⁴ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – Рис. 4.

³⁵ Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – С. 1.

³⁶ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. II.

³⁷ Корноухов Є. Памяти профессора Д.Я. Самоквасова //Черниговское слово. – 1911. – 13 августа. – С. 2.

³⁸ РВ НА ИМК РАН. – Ф. 3. – Спр. 415. – Арк. 2.

³⁹ Корноухов Є. Памяти профессора Д.Я. Самоквасова; Верзилов А.В. Мої спогади про чернігівських археологів //Український історик. – 1991. – № 1–2 (108–109). – С. 162.

⁴⁰ Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України. – Вип. 2: Повернення культурного надбання України: Документи свідчать. – К., 1997. – С. 141. – № 517; С. 144. – № 532; С. 149. – № 558, 559; С. 150. – № 556; С. 152. – № 573; С. 154. – № 584, 585; С. 156. – № 595; С. 158. – № 601–605.

⁴¹ Черненко О.Є. Матеріали з розкопок Д.Я. Самоквасова 1908 р. на Болдиних горах у фондах Чернігівського історичного музею //Некрополі Чернігівщини: Тези доповідей наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 10–12.

⁴² ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 405зв.

⁴³ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – Табл. 4, 7–14.

⁴⁴ Українські культурні цінності в Росії. – С. 154. – № 584.

⁴⁵ Спицын А.А. Археологические раскопки. – СПб., 1910. – 125 с.

⁴⁶ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 638. – Арк. 324.

⁴⁷ Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. – М., 1986. – С. 140.